

Jan Amos Komenský

F

Institute of Philosophy

Akademie věd
České republiky

věda 27

kolem
nás
osobnosti

Filosofický ústav AV ČR, v. v. i., je výzkumným pracovištěm neuniverzitního typu, jehož hlavním cílem je přispět k rozvoji světového bádání v oblasti filozofie a příbuzných vědních oborů (např. logiky, teorie vědy, klasických a medievistických studií, intelektuálních dějin od antického starověku po raný novověk a globálních studií).

Kromě základního výzkumu, který usiluje o rozvoj poznání na mezinárodní úrovni, pracovníci Filosofického ústavu rovněž zohledňují kulturní potřeby současné české společnosti. Mezi jejich úkoly patří například recepce výsledků světového filozofického bádání v českém prostředí, což umožňuje, aby filozofie a příbuzné humanitní vědy v České republice trvale udržovaly kontakt s evropskou a světovou vědou a aktivně ji pomáhaly utvářet. Badatelé Filosofického ústavu svou prací také posilují vědomí národní identity pomocí kritického zkoumání dějin českých zemí a středoevropského prostoru se zřetelem k dějinnému přínosu zde působících významných myslitelů. Při výzkumu ústav těsně spolupracuje s českými a zahraničními univerzitami a dalšími vědeckými institucemi. Základními badatelskými výsledky pracovníků Filosofického ústavu jsou pravidelně publikované odborné knihy, monografie a vědecké články, z nichž řada vychází v zahraničí, vědecké konference, kolokvia či přednášky.

Filosofický ústav je v současné době strukturován do dvanácti výzkumných týmů. Badatelé v těchto útvech se ve své práci soustřeďují na tři hlavní tematické celky:

- aktuální problémy současné filozofie a filozofické aspekty příbuzných vědních disciplín (Oddělení analytické filozofie; Oddělení logiky; Oddělení současné kontinentální filozofie; Oddělení novověké racionality; Oddělení morální a politické filozofie společně s Centrem globálních studií; Kabinet pro studium vědy, techniky a společnosti)
- dějiny evropského a českého filozofického myšlení (Oddělení pro studium antického a středověkého myšlení; Oddělení pro komeniologii a intelektuální dějiny raného novověku; Centrum pro teoretická studia – Archiv Jana Patočky; Oddělení pro studium moderní české filozofie)
- vybrané problémy příbuzných humanitních disciplín, zejména klasická a medievistická studia (Kabinet pro klasická studia; společná pracoviště Akademie věd ČR a Univerzity Karlovy připojená k Filosofickému ústavu: Centrum biblických studií; Centrum medievistických studií; Centrum pro teoretická studia).

Filosofický ústav vydává vedle knižních vědeckých publikací také několik vědeckých časopisů, většinou evidovaných v příslušných mezinárodních databázích. Jsou to *Filosofický časopis*, *Teorie vědy/Theory of Science*, *Acta Comeniana*, *Listy filologické (Folia philologica)*, *Eirene. Studia Graeca et Latina*, *Organon F*, *AITHÉR. Časopis pro studium řecké a latinské filozofické tradice* a *Studia Mediaevalia Bohemica*.

Jan Amos Komenský je bezpochyby pro většinu z nás velkou postavou dějin českého národa a jeho kultury. Pro znalce je pozoruhodným myslitelem v několika oborech vědy své doby a vlivným aktérem v osudech českého pobělohorského exilu. Získal si ohlas, uznání a respekt i v mezinárodním měřítku, leč pochopitelně také odpůrce. Byl člověkem s individuálním, zdaleka ne vždy příznivým osudem, který lze vnímat na jedné straně s obdivem ke všemu, co během svého života dokázal, na druhé straně s pohnutou účastí vzhledem k několika tragickým životním událostem, jež jej postihly a jež by jiného možná pohltily a odvedly od jeho práce a poslání. Byl také člověkem s určitým nadáním a s ambicemi své vlohy uplatnit, s vlastními představami o naplnění lidského života.

Moravské kořeny

Jan Amos se narodil v rodině vrchnostenského úředníka českobratrského vyznání Martina Komenského 28. března 1592; příslušnou matriku ani jiné úřední záznamy k dispozici nemáme, neví se tedy kde. Sám Komenský byl patrně toho mínění, že se narodil v Nivnici, jsou však i doklady, kde uvádí jako místo svého původu Uherský Brod, pro Komňu zase svědčí jeho příjmení. Víme ale, že prvních dvanáct let dětství strávil v Uherském Brodě, kde jeho otec koupil dům. Za svou vlast považoval jednoznačně Moravu a za rodný jazyk češtinu.

Roku 1604 Jan Amos osířel a o jeho další výchovu pečovala teta z otcovy strany, s níž krátce žil ve Strážnici. Zde také začal chodit do školy. Po vpádu bočkajovců na Moravu r. 1605 musel Strážnici opustit a další dva roky žil v Nivnici. Odtud vedla jeho cesta na bratrské gymnázium v Přerově, jež navštěvoval v letech 1608–1611. V Přerově získal svého prvního významného příznivce a podporovatele v osobě bratrského seniora (biskupa) Jana Laneckého. Svůj pobyt ve školních lavicích vnímal zřejmě velmi intenzivně, protože si ještě po letech uvědomoval nedokonalost tehdejších výchovných a vyučovacích postupů. Byl to nepochybně jeden z podnětů k tomu, aby se později zabýval hledáním přijatelnějších a účinnějších metod výchovy a výuky ve školách.

Vyhlídnut za budoucího kazatele byl Komenský svou církví vyslán na kalvínské vysoké učení do Herbornu, kde byl zapsán roku 1611. Roku 1613 tu studia ukončil dvěma tištěnými rozpravami a přešel na teologickou fakultu univerzity v Heidelbergu, kde ukončil studium v roce 1614. Za úspory zakoupil rukopis Koperníkova díla „O oběhu nebeských sfér“ (*De revolutionibus orbium coelestium*) a vrátil se pěšky přes Norimberk a Prahu na Moravu. V Přerově pak působil čtyři léta jako učitel na gymnáziu, jehož byl sám absolventem. Mezitím se roku 1616 stal českobratrským duchovním a dva roky nato byl jmenován správcem sboru (a školy) ve Fulneku na severní Moravě. V té době zahájil svou soustavnou literární činnost, nepočítáme-li studentské disputace a příležitostné verše věnované spolužákům na studiích.

Roku 1618 uzavřel Jan Amos svůj první sňatek s Magdalenou Vizovskou. Téhož roku ale vypuklo protihabsburské povstání českých stavů. To nejprve následujícího roku vyústilo v sesazení habsburského krále Ferdinanda II. z českého trůnu a ve volbu Fridricha Falckého českým králem a pak v krutou odvetu, jež měla svůj počátek 8. listopadu 1620 v bitvě na Bílé hoře, kde habsburské vojsko zvítězilo. To byly počátky třicetileté války, jejíž zvraty později ještě střídavě přinášely a odplavovaly

naděje na návrat poměrů z doby krátkého panování Fridricha Falckého. Vítězný Habsburk se pomstil teatrální popravou těch předních činitelů povstání, jimž se nepodařilo z jeho dosahu uniknout, rozsáhlými konfiskacemi statků a zejména postavením nekatolických vyznání mimo zákon, což v praxi znamenalo vyřazení značné části tehdejší české inteligence ze života domácí společnosti, a tudíž značné škody kulturní. Pro ty, kteří se nehodlali přizpůsobit, zbývala jediná cesta – exil.

Ve víru těchto událostí rychle skončila patrně nejšťastnější doba Komenského života. Po třech letech nadějně se rozvíjejícího fulneckého působení ztratil následkem morové epidemie manželku a dva syny a sám se musel uchýlit do bezpečí před cizími vojsky, která Fulnek obsadila. To už žil nějakou dobu v odloučení od rodiny, aby ji ochránil před hrozícím nebezpečím ze strany vítězných přívrženců habsburského císaře.

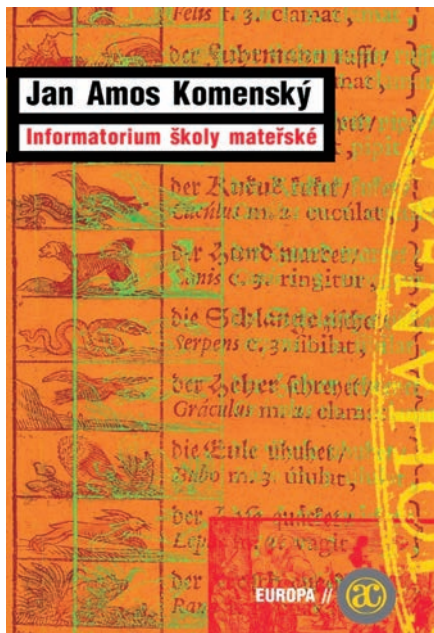
Po dalších osm let se Komenský ukrýval na panstvích feudálů, kteří (třebaže nebyli katolického vyznání) se protihabsburského povstání neúčastnili. Tak mohl strávit většinu těchto let „v podzemí“ na panstvích svého dalšího významného příznivce a ochránce Karla staršího ze Žerotína ve východočeském Brandýse nad Orlicí. Zde se roku 1624 podruhé oženil, a to s Dorotou Cyrillovou, dcerou česko-bratrského seniora Jana Cyrilla, který korunoval Fridricha Falckého na českého krále. Narodila se mu první dcera Dorota Kristina; druhá, Alžběta, následovala hned v prvním roce exilu v Lešně, kam musel jakožto evangelický duchovní po krátkém pobytu v Bílé Třemešné a Horní Branné z Čech odejít.

V šestatřiceti letech tedy Jan Amos odešel roku 1628 do exilu, kde se měl za cenu doživotní ztráty vlasti stát osobností evropského formátu. Před sebou měl tehdy ovšem cestu do neznáma, za sebou léta formování vlastní osobnosti a některých vztahů, jež jej provázely po celý život. Sem patří vzpomínky na bezduché učení školní látky nazpaměť i vděčnost učitelům a profesorům, kteří jej přivedli k důkladnému humanistickému vzdělání, stejně jako věrnost rodině Fridricha Falckého a odkazu protihabsburského odboje, jež hrála významnou roli v jeho postojích a činnosti politické. Po celý život také zůstal věren své víře a církvi, dlouho se nevzdával naděje na obnovu jejího svobodného života ve vlasti.

Tak lze ve stručnosti charakterizovat duchovní vybavení, jež si Jan Amos do exilu odnášel. Exil to byl značně neklidný, naplněný často až horečnou prací, starostmi o hmotné zabezpečení členů církve, jejímž se záhy stal čelným představitelem, přesvědčováním vlivných politiků o oprávněnosti zájmů české evangelické emigrace, spory s ideovými odpůrci a cestami, na jejichž konci bylo buď nové působiště, nebo nějaké poslání ve prospěch vlasti a svěřené církve. Je obdivuhodné, co všechno při takovém způsobu života stihl nastudovat, promyslet a napsat. Měl, pravda, vždy své mecenáše, jejichž podpora mu umožňovala zabezpečit existenci vlastní rodiny i držet si pomocníky, měl však také často o svém poslání jiné představy než oni mecenášové, kteří naopak prosazovali své představy o tom, co by měl (nebo případně neměl) za jejich peníze dělat.

Exil v polském Lešně - cesta k branám republiky učenců

Prvním zastavením na exilové pouti bylo polské město Lešno. Zde už žili potomci českých bratří, kteří se sem přistěhovali v polovině 16. století. Díky vstřícným

J. A. Komenský.
Informatorium školy mateřské.
Academia 2007

postojům místní vrchnosti (rodu Leszczyńských) tu vedle sebe žili luteráni, členové Jednoty bratrské i římsí katolíci. Bylo tu latinské gymnázium, jež spravovali společně příslušníci evangelických vyznání; v něm našel brzy své uplatnění i Komenský.

Vedle pedagogické činnosti byl Jan Amos zapojen též do organizace církevního života Jednoty. Mimořádná péče, již mu už ve vlasti a v době studií věnoval Jan Lanecký, jej předurčila k výraznému postavení v Jednotě. V létě roku 1629 byl zvolen a ordinován konseniorem a na podzim r. 1632 seniorem moravské větve Jednoty bratrské. Přitom mu byla svěřena funkce písaře (tedy v dnešní dikci sekretáře či kanceláře Jednoty) a také péče o výchovu mládeže. Již r. 1631 byl staršími vyzván, aby se škole věnoval se zvýšenou intenzitou. Následující léta přinesla spory o charakter školy mezi Jednotou a luterány, v jejichž urovnání sehrál zjevně Komenský svou roli. Jeho vliv na chod gymnázia postupně sílil, až se někdy v r. 1638 stal jeho rektorem.

V Lešně se samozřejmě dále rozvíjela Komenského literární činnost. Pro školu zpracovával učebnice, vedle toho se ale zaobíral i svými zájmy, filosofií a pansofií. Nejslavnější z jeho učebnic, „Dvěře jazyků odevřené“ (*Janua linguarum reserata*) jej učinila známým a slavným, pansofie vzbudila pozornost Samuela Hartliba. Tento Němec, který žil v Londýně a zabýval se organizací vědeckého života, sehrál v životě Komenského klíčovou roli. Stali se přáteli, jež spojovalo společné úsilí na poli vědění, ale také v oblasti snah o smířování evangelických církví. Hartlib v Anglii vydal Komenského „Předchůdce pansofie“ (*Pansophiae prodromus*), čímž se zasloužil o první zveřejnění jeho pansofických záměrů, jež Komenský sám prozatím tajil. Posléze se Hartlib zasadil o to, aby Komenský Anglii navštívil. Bohužel k tomu došlo v nevhodnou dobu, mezi roky 1641 a 1642, kdy se Anglie zmítala

ve vážných vnitropolitických problémech, jež vyvrcholily známými revolučními událostmi. Určitý zájem o reformování škol anglický parlament měl, Komenský tu díky Hartlibovi a okruhu jeho spolupracovníků měl připravenou půdu, avšak k prosazení nějakých reforem v duchu pansofických projektů nebyly podmínky příznivé. Nicméně Komenský v Anglii navázal užitečné kontakty, dokončil tu spis „Cesta světla“ (*Via lucis*), v němž shrnul reformní návrhy na úlohu pansofie, škol a jazyka ve společnosti. Samuel Hartlib nepřestal až do své smrti (r. 1662) Komenského podporovat v pansofických a společenskonápravných snahách, Komenský se stal významným článkem Hartlibovy korespondenční sítě.

Cesty po Evropě

Když se v Anglii schylovalo k občanské válce, vrátil se Jan Amos na kontinent a nastalo rozhodování, kde hledat další uplatnění. Odmítl pozvání do Francie od kardinála Richelieu a rozhodl se vyhovět nabídce nizozemsko-švédského zbrojaře Ludvíka de Geer, aby pracoval pro švédské školy. Odebral se nejprve do Nizozemí, kde se mimo jiné osobně setkal s významným filosofem René Descartesem, a pak k osobnímu jednání do Švédska. Zde byl přijat i královnou Kristinou, jež se učila latinsky podle jeho Dveří jazyků, a kancléřem Axelem Oxenstiernou. Na podzim roku 1642 se Jan Amos i s rodinou usadil v Elblongu. Bylo to kompromisní řešení: město patřilo tehdy Švédům a bylo odtud blíže k polskému Lešnu, středisku česko-bratrské emigrace, nežli z vlastního Švédska. V L. de Geerovi a v dalších členech jeho rodiny získal – navzdory problémům, jež několikrát jejich vzájemné vztahy zkomplikovaly – doživotní podporovatele a mecenáše.

Pobyt v Elblongu měl Komenský podle představ svých švédských příznivců věnovat práci na soustavě jazykových učebnic pro švédské školy. Tato práce však postupovala kupředu pomalu a s obtížemi, protože Komenskému více ležely na srdci záměry spojené s pansofií a s jeho anglickými přáteli. Proto byla tato etapa provázána vzájemným přesvědčováním, co je v dané chvíli důležitější, zda učebnice, či pansofie, a tady byl samozřejmě Komenský proti vlivnému zbrojaři, za nímž stála švédská velmoc, v nevyhodě.

Setkání v Toruni

V roce 1645 došlo k významné události na poli vztahů mezi křesťanskými konfesemi, k setkání zástupců římských katolíků, luteránů a reformovaných v Toruni, jež je známo pod latinským názvem *Colloquium charitativum* (volně přeloženo „Rozhovor v zájmu přátelství“) a jehož svolavatelem byl polský král Vladislav IV. Komenský se stal členem delegace reformovaných, na zasedání byl však přítomen jen krátce. Byl naproti tomu dosti intenzivně zapojen do jeho příprav, což svědčí o autoritě, již si získal mezi vlastními souvěrci i členy reformovaných sborů v Polsku a Litvě. Zúčastnil se několika přípravných synodů a napsal několik programových spisků, v nichž velmi zodpovědně navrhoval, jak by se mělo v celé záležitosti postupovat. Vedle toho však sepsal dva rozsáhlejší polemické spisy, v nichž se vyrovnával s postoji kapucína Valeriána Magni, jež patřil k významným podporovatelům dialogu za římskokatolickou stranu, radil v tom směru i králi Vladislavovi. Samo

toruňské setkání jistě vyhovovalo Komenského snahám a představám o (nejen) náboženském smíru, jeho přípravy se však neobešly bez průvodních jevů, jež byly Komenskému velmi nepřijemné. Ty způsobil zejména Bartoloměj Nigrin, reformovaný kazatel, který nejprve Komenského nabádal k účasti na chystaném dialogu jako jeho spojenec, postupně se ale ukázalo, že byl již připraven konvertovat ke katolicismu. Tak si ovšem Komenský dialog mezi konfesemi nepředstavoval, Nigrinovu konverzi nesl těžce. Byl tu také tlak ze švédské – luteránské – strany, jež dialogu mezi konfesemi nepřála, vadilo jí zjevně i to, že Komenský na jednání zastupuje kalvínskou stranu. I krátká účast na tomto jednání byla však nepochybně cennou zkušeností, mohla Komenskému poskytnout podněty pro projekt univerzální nápravy člověka a společnosti.

Bylo-li zklamáním pro Švédy, že Komenský přistupoval k zadanému úkolu – vypracování učebnic – s nedostatečnou horlivostí, bylo daleko bolestnějším zklamáním pro Komenského to, jak Švédové postupovali při vyjednávání vestfálského míru. Švédská diplomacie, v níž vkládal Komenský – a nejenom on – naděje na návrat českých evangelíků do vlasti, jejich zájmy nakonec nehájila.

Návrat do Lešna

Roku 1648 se rozmrzelý Komenský vrátil do Lešna, když jeho spolupráce se Švédy skončila sice vzájemným rozladěním, v žádném případě však zpretrháním vztahů, třebaže svým vyčítavým dopisem švédského kancléře Oxenstiernu Komenský značně rozhořčil.

K pobytu v Elblongu patří též několik významných rodinných událostí: v r. 1643 se tu narodila Komenského třetí dcera Zuzana a r. 1646 syn Daniel; v jeho posledním období však onemocněla manželka Dorota, jež krátce po návratu do Lešna zemřela. Tak se Janu Amosovi znovu nepřízeň osudu v rovině osobní spojila s osudovým okamžikem života národa a církve. Doba, kdy se značná část Evropy mohla těšit z konce třicetileté války, znamenala rovněž konec nadějí na změnu neutěšeného postavení české evangelické emigrace – nadějí, jimiž Komenský žil, jimž sám věnoval tolik nakonec marného úsilí.

V Lešně setrval dva roky, potřetí se oženil s dcerou českého exulanta Janou Gajusovou a v okamžicích ztráty nadějí na lepší budoucnost svého národa a své církve napsal česky *Kšaft umírající matky, Jednoty bratrské*, literárně působivě zpracovaný odkaz své církve jejím rozptýleným členům a jakoby potomkům, s důrazem nejenom na uchování hodnot náboženských, nýbrž i národních.

Šárošpatak - nové pedagogické obzory

Po dvouletém pobytu v Lešně přišla Komenskému nabídka z jiné strany: pozvání od sedmihradských knížat Rákócziů, aby reformoval gymnázium v Šárošpataku. Představitelé Jednoty bratrské sice pouštěli Komenského neradi, leč Rákócziům uznali za vhodné vyhovět; Komenský tedy přesídlil na léta 1650–1654 do Šárošpataku.

Zde si vytvořil vřelý vztah k mladšímu bratru vládnoucího knížete Jiřího II. Zikmundovi Rákócziimu. Našel u něj pochopení pro reformu gymnázia a jemu také dedikoval práce s touto reformou spojené. Viděl v něm ale také evangelického

velmože, jenž by mohl v evropském měřítku vystoupit s podporou zájmů českých exulantů. V tom byl Jan Amos silně podporován svým bývalým spolužákem, vizionářem Mikulášem Drabíkem. Významnou roli v těchto úvahách sehrál ovšem úmysl mladého knížete uzavřít sňatek s dcerou českého „zimního“ krále Fridricha Falckého Jindřiškou. K tomu došlo v červnu r. 1651 a svatební obřad vedl právě Komenský. Snahy přimět mladého knížete k účasti na evropské politice v zájmu evangelických exulantů však narážely na Zikmundovu zdrženlivost, nechuť pustit se do nějakého nejistého dobrodružství. Mimoto již koncem září téhož roku zemřela po velmi krátkém manželství Jindřiška Falcká a nedlouho po ní, začátkem února 1652, i sám kníže Zikmund.

Šárošpatacká etapa je významná zejména pro Komenského práce pedagogické. V Šárošpataku dopracoval soustavu učebnic, jež začala vznikat v Elblongu. Vedle toho tu začal pracovat na slavném „Světě v obrazech“ (*Orbis sensualium pictus*) a napsal i se studenty gymnázia nastudoval divadelní zpracování Dveří jazyků nazvané „Škola jako hra“ (*Schola ludus*). Pokud jde o tento soubor osmi školních divadelních her, navazoval tu Komenský na svou dřívější zkušenost z Lešna, kde s tamními studenty uvedl své starší hry „Abraham patriarcha“ (*Abrahamus patriarcha*) a „Diogenés Kynik znovu naživu“ (*Diogenes Cynicus redivivus*). To byly ovšem náměty, s nimiž Jan Amos neuspěl u kalvínských duchovních, kteří měli v šárošpatackém gymnáziu rozhodující slovo. Rektor Jánoš Tolnai školní divadelní představení naprosto odmítal. Když musel na pokyn kněžny matky Zuzany Lorántffy s jejich uvedením souhlasit, odmítl „Abrahama patriarchu“, protože biblické téma nepokládal za vhodné předvádět jako „komedii“, a „Diogena Kynika“ jakožto látku pohanskou. „Škola jako hra“ byla tedy kompromis, který však zjevně nebyl v rozporu s Komenského zásadou učit příjemným a přitažlivým způsobem. Hry měly v Šárošpataku úspěch, leč ten nevyvážil Komenského rozčarování z neochoty provádět reformu školy podle jeho zásad. K tomu, že Jan Amos nakonec odešel ze Šárošpataku opět rozladěn, přispělo vedle zklamání z přístupu k reformě gymnázia patrně i to, že se dal zatáhnout do sporů, jež mezi místními kalvinisty vyvolávaly postoje stoupců anglického puritanismu. Avšak zase jako dříve se Švédy, ani tentokrát se rozladění nestalo příčinou ukončení vzájemných styků a sympatií. Komenský si přízeň k Uhrám uchoval, sledoval jejich studenty na západoevropských univerzitách a kníže Jiří Rákóczi pro něj zůstal významným ochráncem evangeliků a členem protihabsburského tábora.

Lešno - osudové město

Ze Šárošpataku se Komenský vrátil roku 1654 do Lešna. Následujícího roku však vypukla švédsko-polská válka, která pro něj měla katastrofální následky. V dubnu 1656 polské vojenské sbory vypálily Lešno jakožto sídlo evangeliků sympatizujících se Švédy. Jan Amos v této chvíli své souvěrce neopustil, v Lešně setrval takřka do posledního okamžiku; podařilo se mu nicméně dostat se do bezpečí a událost pak během krátké doby popsal ve spisku „Vyhazení Lešna“ (*Lesnae excidium*). Požár zničil většinu Komenského knihovny a písemností, z nichž želel nejvíce „Pokladu jazyka českého“ (*Linguae Bohemicae thesaurus*) – rukopisu slovníku, k němuž sbíral materiál prakticky po celý život –, sbírky kázání, již chtěl odkázat svému

OPERA OMNIA

[9^{II}]

Jan
Amos
Komenský

Historia Lasitii
Historie Lasitského
Lesnae excidium
Carolo Gustavo votiva acclamatio

ACADEMIA PRAHA

OPERA OMNIA

[19^I]

Jan
Amos
Komenský

De rerum humanarum emendatione
consultatio catholica

Europae Lumina
Panegersia
Panaugia

ACADEMIA PRAHA

OPERA OMNIA

[15^{IV}]

Jan
Amos
Komenský

Eruditio I – Vestibulum
Eruditio II – Janua

ACADEMIA PRAHA

J. A. Komenský:
Opera omnia sv. 9/II, 19/I a 15/IV.
Academia, Praha 2011–2014

synu Danielovi, a pro tisk připravených čistopisů rozsáhlého všenápravného souboru „Obecná porada o nápravě věcí lidských“ (*De rerum humanarum emendatione consultatio catholica*), rovněž výsledku mnohaleté práce.

Útočiště v Amsterdamu, na tržišti světa

Svoje poslední útočiště našel Jan Amos v Amsterdamu, kam se uchýlil po krátkém utajovaném pobytu ve Slezsku a v Hamburku. Z několika nabídek si vybral pozvání od Vavřince de Geer, syna tehdy již zesnulého Ludvíka, a v Nizozemí pak žil od roku 1656 až do své smrti. Amsterdam byl významným obchodním i kulturním střediskem, což plně vyhovovalo jeho širokým zájmům a umožňovalo mu to udržovat důležité kontakty.

V Amsterdamu Komenský přirozeně pokračoval v činnosti pro vlastní církev. Přípravil k vydání *Kancionál* (1659) a *Katechismus* (1661), korespondenčně musel s polskými seniory Jednoty vyjednávat ordinování nových konseniorů a seniorů. Tak se stal v rychlém sledu konseniorem i seniorem Petr Figulus, nadaný bratrský duchovní vychovávaný v Lešně v Komenského domě, který se postupně stával Komenského důvěrníkem a spolupracovníkem a v říjnu 1649 také zetěm, manželem jeho dcery Alžběty. Ke svým souvěrcům se Jan Amos obrátil českým spisem *Smutný hlas*, posledním dílem *Truchlivého*, jehož první dva díly vznikly ještě ve vlasti. Dílko je poselstvím duchovního pastýře, který se za sebe loučí se svou svěřenou církví; znějí tu sice tóny rezignace a smutku nad jejím současným stavem, nicméně na rozdíl od *Kšaftu umírající matky*, *Jednoty bratrské* tu prosvítá víra v přetrvání Jednoty i v daných těžkých podmínkách.

Amsterdamská léta naplnil Komenský bohatě prací. Počtem vydaných knih patří období několika let po příchodu do Amsterdamu k nejplodnějším v jeho životě. Uspořádal a vydal tu své „Veškeré spisy didaktické“ (*Opera didactica omnia*), za pomoci zachovaných poznámek znovu sestavoval a psal „Obecnou poradu o nápravě věcí lidských“, dokončil a vydal později tak proslavený „Svět v obrazech“ a řadu dalších spisů, přepracoval pro nová vydání několik spisů starších, včetně některých českých, např. *Labyrint světa a ráj srdce*. Kromě vlastních prací tu připravil k vydání i soubor dobových prorocství, takzvaných revelací, jež byla jakýmsi mystickým vyjádřením přání změnit politickou situaci v zemích pod habsburskou vládou ve prospěch evangelíků. Vizionářské projevy Kristiny Poniatovské, Kryštofa Kottera, Štěpána Melíše a Mikoláše Drabíka překládal Komenský do latiny a doplňoval je předmluvami a dalšími průvodními texty.

Šíření revelací způsobilo Komenskému v posledních letech jeho života dost nesnází. Narazil na nepochopení u řady protestantských teologů, což s sebou přineslo vleklé polemiky. Vedle toho se dal zatáhnout do dalšího značně nepříjemného teologického sporu, a sice se sociniánem Danielem Zwickerem, v němž šlo o otázky božské Trojice a Kristova božství.

Jan Amos Komenský zemřel v Amsterdamu 17. listopadu 1670. Pochován byl v kapli valonské církve v nedalekém Naardenu; z kaple nad hrobem se stal jeho památník. Smrt jej zastihla nedlouho po předčasné smrti zetě Petra Figula v dalekém Memelu (dnes Klajpeda), kdy jej vleklé a dosti ostře vedené teologické spory odváděly od dokončení životního díla „Obecné porady o nápravě věcí lidských“; její

přípravu do tisku odkázal synu Danielovi a svým blízkým spolupracovníkům. Na druhé straně nelze nevidět, že vzhledem k bouřlivé době, v níž prožil větší část svých dní, byl mu dopřán život dlouhý, který rozhodně nepromarnil.

Odkaz českého spisovatele a evropského učenice

Rozsáhlý literární odkaz Komenského tvoří více než 200 dochovaných spisů, jež svou tematikou zasahují do řady oborů od teologie a filozofie přes pedagogiku a didaktiku až po astronomii a další oblasti přírodních věd. Vedle toho známe dnes více než 400 jeho dopisů. Převážná část literárního díla se nám dochovala v tisících, menší díl pouze v rukopisech (u dopisů je tomu naopak), většinou z doby Komenského života. Ačkoliv měl Komenský původně v úmyslu psát především česky s cílem tříbit český jazyk a poskytnout svému národu v jeho jazyce literaturu na takové úrovni, jaké se těšily kulturně nejvyspělejší evropské národy, stala se nakonec jazykem velké většiny jeho literárního odkazu latina; vedle češtiny psal příležitostně také německy, podle svědectví z archivních pramenů Jednoty kázal polsky.

Latina je i jazykem jeho nejstarších dochovaných literárních projevů, jimiž jsou příležitostné básně (časoměrné) ze studentských let a studentské disputace či teze k disputacím. Česky začal Komenský psát po návratu ze studií, latina se mu pak stala prostředkem pro komunikaci s evropskou odbornou veřejností v exilu. Nejspíš to však nebylo pouze odloučení od domácího prostředí, co přivedlo Komenského k latině, nýbrž také vlastní ambice vyzrálého myslitele, který potřeboval konfrontovat své myšlení se širokou evropskou literární a vědeckou obcí, což v jeho době probíhalo v latině.

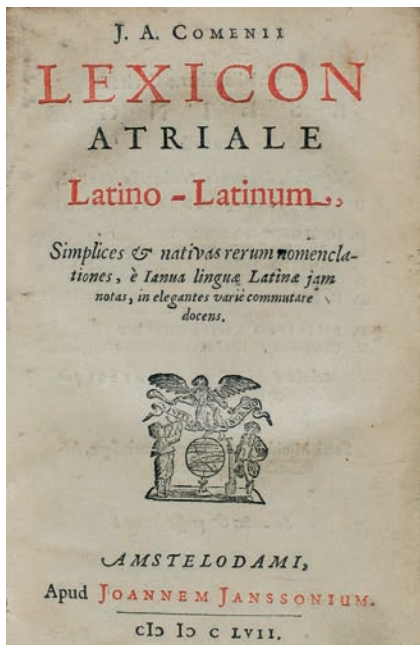
Na svou dobu představuje Komenského dochované dílo i žánrově bohatý soubor. Byl básníkem, prozaikem i překladatelem a upravovatelem. V jeho veršované tvorbě převažuje poezie duchovní, a to vlastní tvorba i překlady – jde o české duchovní písně a časoměrné překlady vybraných žalmů. Do oblasti duchovní tvorby spadají také kázání, jichž se však zachoval jen zlomek. Zachovala se však Komenského příručka rétoriky pro kazatele *Zpráva a naučení o kazatelství*. Do prvních exilových let spadá vznik teoretického spisku *O poezi české*, další svědectví Komenského zájmu o úroveň českého písemnictví. V oblasti pedagogického působení mají své místo učebnice, a to včetně mluvnice a slovníků. Nejčastější literární formou – vedle dopisu – je ve shodě s potřebou uplatnění v učené komunitě traktát, pojednání, ať už má charakter odborné úvahy či výkladu, nebo je přizpůsoben účelům pastoračním a v neposlední řadě také polemickým. I do této tvorby všude proniká Komenského literární nadání, všude se projevuje jako zdatný a obratný stylist, jenž vedle toho přiměřeně uplatňuje i svou „učenost“, když své texty zdobí citáty z autorit i z antických spisovatelů a básníků, příslovími a dalšími literárními prostředky podle soudobého úzu, zejména citacemi a parafrázemi biblickými. Před nuceným odchodem z vlasti začal Komenský plnit svůj program, psát vzdělávací spisy pro svůj národ v jeho mateřském jazyce. Tehdy vzniklo *Theatrum universitatis rerum, to jest Divadlo světa*, české encyklopedické dílo, uvedené vedle české předmluvy také známou latinskou programovou statí „Vzdělavcům mého národa“ (*Ad eruditos gentis meae*). Obraz světa jako „divadla veškerých věcí“, souhrn věcných

poznatků v přehledném uspořádání se mu stal celoživotním tématem, k němuž pak hledal stále dokonalejší zpracování cestou od encyklopedismu k pansofii.

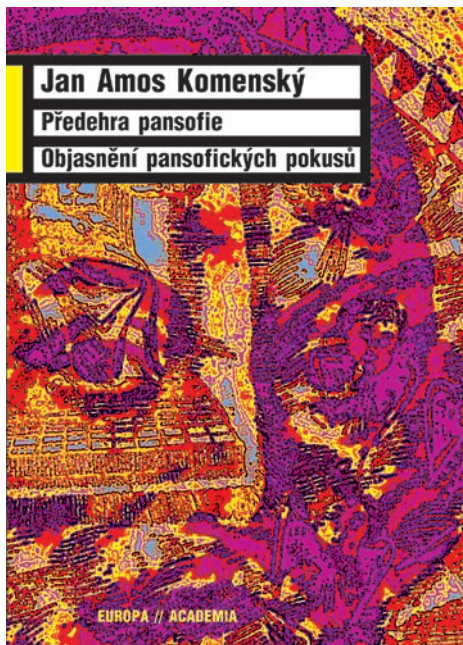
Záhy však přišel pád stavovského povstání a doba nejistot a obav o budoucnost národa a církve. V tomto období se Jan Amos uchyluje k osobně laděným literárním projevům, v nichž se vyrovnává s nepřízní osudu a vlastními pochybnostmi o smyslu života. Tehdy vznikl slavný *Labyrint světa a ráj srdce*, působivý literární obraz poutníka nazírajícího svět jakožto ono divadlo věcí, divadlo lidských činností a snažení a hledajícího mezi tím vším něco, co by mělo pro člověka trvalý smysl. Ve shodě s křesťanskými východisky a v přirozené reakci na neutěšené poměry svět poutníka neuspokojí, smysl lidských snah je třeba hledat mimo něj, ve vlastním nitru a v obrácení k Bohu. Obdobné vyznění mají další Komenského tzv. útěšné spisy tohoto období, mimo jiné zejména dva díly *Truchlivého, Nedobytný hrad, jméno Hospodínovo, O sirobě a Pres Boží*, jež spolu s *Labyrintem* a veršovanými překlady žalmů a „Katonových distich“ činí z tohoto období etapu nejbohatší na díla slovesného umění v rodném jazyce. To ale neznamená, že u nich zůstalo. Již tehdy se Komenský zabýval aktivně historií: jeho latinské práce o dějinách Moravy a rodu Žerotínů se bohužel nedochovaly, máme však jeho pohled na dějiny křesťanství v Čechách ve „Stručné historii slovanské církve“ (*Ecclesiae Slavonicae brevis historiola*) a v tehdy aktuální *Historii o protivěnstvích církve české*. Tento spis, jehož byl Komenský významným spoluautorem, je věnován především pronásledování Jednoty bratrské od jejího vzniku až po pobělohorskou protireformaci, všímá si ale i násilí na křesťanech od počátků křesťanství v Čechách až po husitství. Českým pojednáním *Centrum securitatis, to jest Hlubina bezpečnosti* se již tehdy hlásil o slovo také Komenský-filozof.

Ještě před odchodem do exilu začal Jan Amos psát svou *Didaktiku*. V té zdůrazňuje jako jedno z hlavních východisek, že je při vyučování třeba postupovat ve shodě s přírodou, s přirozeností. To, co se ve škole děje (ostatně nejenom ve škole, nýbrž při výchově vůbec), musí být přiměřené dětskému chápání, schopnostem těch, kdo jsou vychováváni a vyučováni. Jedno má vyplývat z druhého, je třeba postupovat od věcí známých k neznámým, od jednodušších k složitějším. Vyučování má být názorné, žáci by měli mít možnost si všechno, o čem se učí, prohlédnout, vzít do ruky. Není-li to možné, mají to alespoň vidět na vhodném vyobrazení. V Komenského pojetí tak má být škola pro žáka (ostatně i pro učitele) hrou, činností příjemnou a vítanou. K tomu přistupuje požadavek umožnit přístup ke vzdělání všem lidem bez rozdílu pohlaví a bez rozdílu sociálních. V naději, že se do nich vrátí, měl přitom stále na mysli školy české.

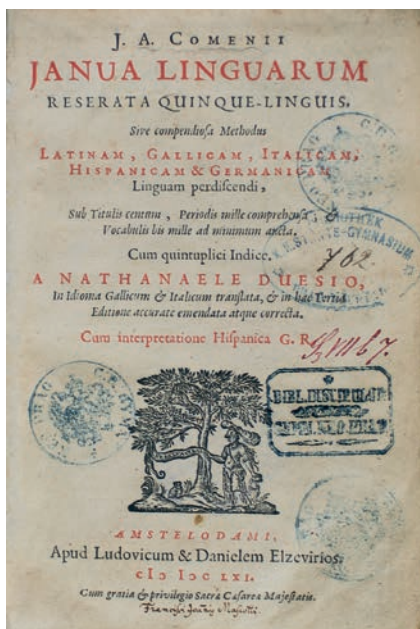
První lešenský pobyt Komenského se nese ve znamení pedagogických aktivit a stále významnějšího podílu na organizaci církevního života Jednoty. Tak v tomto období vznikají kázání, první polemické spisy, na poli didaktickém vedle prací o organizaci škol hlavně učebnice. Nejrozsáhlejší z nich je sice latinský „Přehled fyziky“ (*Physicae synopsis*), předkládající spíše přírodní filozofii než fyziku, jak ji chápeme dnes, avšak daleko významnější se stala *Janua linguarum reserata* se svou českou verzí *Dvěře jazyků odevřené*. Tato učebnice má svého předchůdce v hojně vydávané a do několika jazyků přeložené knížce téhož názvu sepsané irskými mnichy ve španělské Salamance. Avšak Komenský ji zásadním způsobem zdokonalil na základě zdánlivě samozřejmého, avšak ne důsledně uplatňovaného požadavku

J. A. Komenský: *Lexicon atriale Latino-Latinum*. Amsterdam 1657 (titulní list)

J. A. Komenský: *Přeobrazení pansofie. Objasnění pansofických pokusů*. Academia, Praha 2010

J. A. Komenský: *Janua linguarum reserata*. Amsterdam 1661 (titulní list)

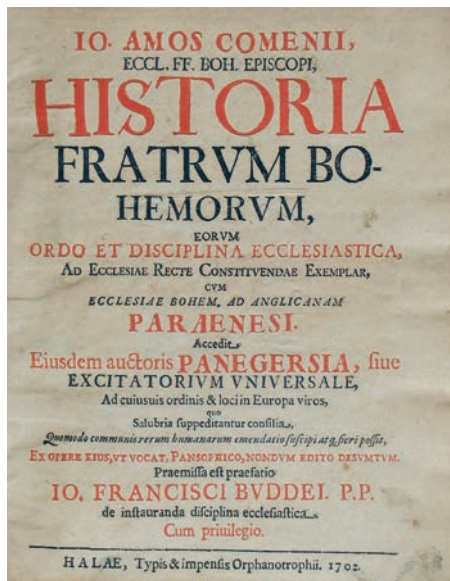
učit souběžně slovům i věcem, jež ona slova vyjadřují. Dveře jazyků měly skoncovat s nesmyslným učením slovíčkům, za nimiž si žáci nedovedli nic představit. V Komenského uspořádání je žák Dveřmi jazyků veden od popisu vesmírných těles přes předměty přírody neživé k rostlinám a živočichům (vždy od méně dokonalých a jednodušších k dokonalejším a složitějším), k člověku a k jeho činnostem materiálním i duchovním, tedy až ke kapitolám s látkou náboženskou. Tak vedl Komenský své žáky k souběžnému poznávání jazyka a věcí ve světě, jenž je obklopoval. Vidíme tu návaznost na onen obraz světa jakožto divadla věcí, avšak přistupuje tu navíc významný prvek, a to je prvek *výběru*: cílevědomého výběru věcí určených k osvojení, neboť požadavek zobrazovat svět v úplném souhrnu veškerých věcí je vzhledem k věku žáků neadekvátní. Dveře jazyků se pak staly východiskem pro zpracovávání dalších učebnic.

Pansofie – cesta k dokonalému vzdělání a k harmonii

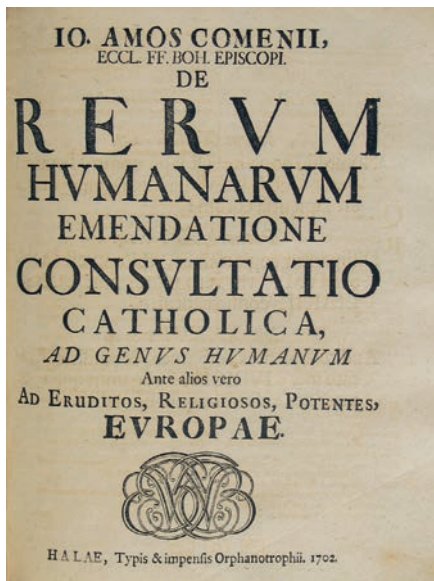
Ve třicátých letech začal Komenský promýšlet pansofii, pro niž pak získal významné podněty během svého pobytu v Anglii. Co je pansofie? Toto původem řecké slovo znamená „všeobecnou moudrost“. Komenskému tu šlo, zjednodušeně řečeno, o uspořádaný výběr poznatků o světě přístupný všem lidem, výběr, který by měl obsáhnout všechno, co je potřebné k životu: v rámci křesťanských východisek jak k pozemskému, tak i k posmrtnému. To je v Komenského myslitelském vývoji další stupeň řešení problému, jak zprostředkovávat poznatky o světě, poněvadž tu přistupuje nová koncepce jejich výběru a zaměření k vymezenému cíli.

„Cestou světla“ a dalšími pracemi, jež vznikly v souvislosti s jeho krátkým anglickým pobytem, se Komenský vydal za hledáním postupů při uvádění nápravy lidských věcí z roviny teoretických úvah do praktického uplatnění; pansofie při tom měla sehrát klíčovou roli. Podrobné rozpracování vtělil do monumentální „Obecné porady o nápravě věcí lidských“. S ní přišel vrchol snah o co nejdokonalejší podání obrazu světa a člověka v něm. Lidskými věcmi, jež zahrnují postavení člověka ve světě a v lidské komunitě a jež se v průběhu dějin octly v nežádoucím stavu, a tudíž je třeba je napravit, jsou vztahy člověka ke světu, k ostatním lidem a k Bohu. Jan Amos na jejich základě formuloval triádu vzdělání (školy), veřejná správa (politika), náboženství (církve), tedy zároveň oblasti a instituce, o jejichž nápravu svými návrhy usiloval. Optimismus a jas, jež vyznačují z těchto nápravných projektů (mimo jiné i díky pojetí vědění jakožto světla) vyplývá z autorova přesvědčení, že společnost je možno napravit, uvést do ideálních vztahů na základě osvěty a vzdělávání všech lidí ve všech potřebných věcech a bez jakýchkoliv omezení. Vzdělání znamená poznání pravdy a znalost pravdy znamená základní předpoklad pro život v míru. Osvojí-li si tedy všichni lidé pravdu, odpadnou příčiny veškerých sporů jak mezi jednotlivými lidmi ve všech oblastech jejich činnosti, tak mezi církvemi a národy. K tomu ovšem musí pansofie vyložit všechno s takovou přesvědčivostí, že budou vyloučeny jakékoliv námitky a pochybnosti.

Jedním z předpokladů úspěchu univerzální nápravy společnosti je celoživotní vzdělávání a výchova. Část nazvaná *Pampaedia* (zjednodušeně „Vševýchova“, lépe „Všeobecná výchova“, či „Všeobecné zušlechťování myslí“) představuje propracovaný systém takového celoživotního vzdělávání rozdělený do školy zrození, dětství,

J. A. Komenský. *Historia fratrum Bohemorum*. Halle 1702 (titulní list)

J. A. Komenský: *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica*. Halle 1702 (titulní list)

chlapectví, jinošství, mladosti, mužnosti a stáří (včetně smrti). Bez zajímavosti i pro naši dobu není ani návrh na zřízení mezinárodního kolegia, jež by bdělo nad rozvojem lidstva v míru a odstraňovalo nebezpečí násilných sporů (v části nazvané *Panorthosia* – „Všeobecná náprava“). Jan Amos si tu vytyčil úkol vskutku nadlidský, ve zjitřené válečné době byla pro něj ovšem vize mírového uspořádání společnosti ve všech jejích složkách i úrovních – až po úroveň celosvětovou – jistě velmi lákavá. Není proto divu, že vynaložil mnoho úsilí, aby přesvědčil sebe i své okolí o tom, že splnění takového úkolu je možné, ba nutné, a že mu tento úkol byl osobně daleko bližší nežli sestavování učebnic. Z rozsáhlého sedmidílného souboru „Obecné porady“ se za Komenského života podařilo vydat pouze předmluvu a dvě první části, ostatní zůstalo větším dílem v rukopise, na řadě míst i nedopracováno. Nevytištěná část byla pak navíc dlouho neznámá, byla nalezena až ve 20. století a prvního vydání v dochované podobě se celý soubor dočkal teprve roku 1966.

Souběžně s projekty na univerzální nápravu lidské společnosti a s přípravou na toruňské rozhovory o církevním smíru se nicméně Jan Amos věnoval i tvorbě učebnic pro švédské školy. Nebyl by to on, kdyby celou věc nejdříve důkladně teoreticky nepromyslel a nese-psal. Učinil tak rozsáhlým dílem „Nejnovější metoda jazyků“ (*Novissima linguarum methodus*), v němž aplikoval své didaktické zásady na vyučování jazykům. Vedle toho v něm ovšem pozoruhodným způsobem shrnul jazykovědnou teorii, své pojetí jazykové kultury a vytyčil cíle, k nimž by měly v různých oborech lidské činnosti jazykové znalosti směřovat. Podle zásad předložených v tomto spise zpracoval Komenský v Elblongu třídílnou soustavu učebnic pro tři stupně-třídy latinské školy: „Předsín“ (*Vestibulum*), „Dveře“ (*Janua*) a „Síň“

(*Atrium*). Přepřacoval pro ni své dřívější verze *Vestibula* a *Januy* a připojil k nim na každém stupni slovník a mluvnici.

Tato soustava vycházela stále z požadavku souběžného učení jazyku i věcem. Nejnižší stupeň měl přinést první seznámení s jazykem, ukázat jednoduchá slovní spojení; tomu odpovídal text učebnice sestavený z jednoduchých vět, stručné základy mluvnice a na místě slovníku rejstřík slov použitých v textu učebnice. *Janua*, druhý stupeň, měl naučit souboru pojmenování vybraných věcí (*nomenclatura rerum*), mluvnickým pravidlům a odchylkám od nich v míře potřebné pro aktivní zvládnutí jazyka; januální slovník je uspořádán podle slovních základů, k nimž jsou v jednoduchých větách přiřazena slova od nich tvořená, aby si uživatel uvědomoval souvislosti mezi příbuznými slovy, jak i v jazyce jedno vyplývá z druhého. Třetí stupeň, *Atrium*, měl žáka dovést ke stylistické vybroušenosti: text učebnice je text *Januy* („Dveří“) převedený do zdobného literárního stylu, gramatika je vlastně stylistikou s hojně zastoupenými prvky rétoriky a slovník souborem rčení, úsloví, gnóm, přísloví, obrazných vyjádření apod. Třístupňovou latinskou školu pak v Šárošpataku rozšířil Komenský na sedmileté gymnázium, když k ní připojil třídy filozofickou, logickou, politickou a teologickou, takže měl vzniknout skutečný předstupeň studia univerzitního. Tento projekt shrnul počátkem svého šárošpatackého pobytu ve spise „Škola pansofická“ (*Schola pansophica*); učebnice pro další čtyři stupně však už nevypracoval.

Posel míru a důstojného života

Z dalších prací vzniklých v šárošpatackém období je třeba zmínit alespoň dvě dílka, z nichž zřetelně vyznačují autorovy všenápravné záměry: řeč „O vzdělávání ducha“ (*De cultura ingeniorum*) a spisek „Štěstí národa“ (*Gentis felicitas*) jsou důkazem pozorovatelského talentu autora, jenž v nich rozebírá hospodářskou a kulturní situaci soudobých Uher a k obecným znakům „šťastného“ národa (ve druhém z obou těchto spisků) připojuje návrhy na jejich aplikaci v místních poměrech.

Jan Amos vždy těžce nesl válečné konflikty mezi evangelickými zeměmi a snažil se využívat svého vlivu na různé politické osobnosti k posílení jednoty evangelických částí Evropy; ve spisku „Posel míru“ (*Angelus pacis*; 1667) na sklonku života odsoudil válečný konflikt mezi Anglií a Nizozemím a s ním války vůbec. Neváhal s vytištěným spiskem sám odjet do Bredy a mezi účastníky mírové konference osobně prosazovat svůj postoj a apelovat na jejich víru a svědomí.

V r. 1668 vydal Jan Amos svou literární závěť, osobní účtování se svou celoživotní činností, již stylizoval do neustálého hledání východisek z různých labyrintů: spis „Jednoho jest potřeba“ (*Unum necessarium*) se ale stal poněkud předčasným Komenského rozloučením s literárním světem. Nebyl poslední Komenského prací, v každém případě je však patrně jeho literárně nejpůsobivějším dílem mezi latinskými spisy.

Poslední prací, s níž Komenský vystoupil na veřejnost, je nakonec teologická polemika, tedy něco, čím si asi ukončit svou činnost sám nikdy nepřál. Shodou okolností je to ale spis „Pokračování v bratrském napomínání“ (*Continuatio admonitionis fraternae*), známý v českém překladu jako „Vlastní životopis“; s cílem obhájit v polemice svou činnost a své postoje vypsál v něm autor dost podrobně řadu událostí svého života a zanechal nám tak o sobě cenná svědectví.

Muž touhy

Jan Amos Komenský patřil k těm osobnostem, které za sebou zanechaly nepominutelnou stopu, v jeho případě zřetelnou v kruzích vzdělané Evropy (evropské *res publica litteraria*), už za života. Řadil se k těm, kdo nenechávají ostatní lidi ve svém okolí lhotejnými, měl právě tak své příznivce a následovníky, jako nepřátele a protivníky. Právě tak si vytvářel podobně vyhraněné vztahy k osobnostem i jevům ve svém okolí on sám a dovedl to dávat najevo, uznal-li to za vhodné či potřebné. Povoláním duchovní Jednoty bratrské, malé evangelické církve, jež se snažila si udržet svou svébytnost vedle silných proudů o sto let mladší reformace evropské, srdcem humanista, který postupně dospěl k teoretickému požadavku velké jednoty (sjednoceného vědění, veřejné správy a náboženství), jež by v mírovém uspořádání zahrnula celé lidstvo. Tím se řadí k autorům slavných utopických vizí, jako byli např. T. More a T. Campanella, třebaže jeho společensky nápravné projekty jsou spíše výzvou, apelem nežli vizí. Bývá nazýván právě ve spojení s těmito aspekty svého myslitelského odkazu „mužem touhy“ (tak se ostatně nazval sám ve spise *Unum necessarium* – „Jednoho jest potřebí“). Bývá označován za jednoho z posledních encyklopediků: zřejmě ne neprávem. Rozhlédneme-li se totiž po jeho díle, velmi rychle zjistíme, že se vážně obíral otázkami pedagogiky, filozofie, teologie, jazykovědy, literární teorie, historie a politiky, ale i přírodovědy (fyziky, astronomie, okrajově i medicíny). Lze namítnout, že v jeho době není takový rozsah odborných, ba vědeckých zájmů jevem neobvyklým, přesto Komenského mnohaoborový záběh vzbuzuje respekt, a to nejenom rozsahem předváděných vědomostí, nýbrž i osobním zájmem a nasazením, s nímž hledal a zdůvodňoval odpovědi na právě řešené otázky napříč zmíněnými obory. Neslo to s sebou ovšem také to, že nebyl ve všech oněch oborech tak docela na úrovni své doby; naopak je zakladatelskou osobností na poli systematické pedagogiky, čímž si vysloužil titul „Učitel národů“.

Jan Amos – muž ve víru doby a života

Jakým byl Jan Amos Komenský člověkem? Je jisto, že na jeho obraze, jak jsme schopni jej dnes rekonstruovat na základě jeho spisů, korespondence a případně i svědectví jeho současníků, nechybějí stránky přitažlivé, ba aktuální i pro naši současnost, právě tak jako některé méně sympatické. Byl patrně dosti tvrdohlavý, o čemž svědčí roztržky s některými spolupracovníky. Při své schopnosti i vědomé snaze precizně a přehledně se vyjadřovat neuchránil se na druhé straně občas jistě rozevlátosti. Sympatickými rysy jsou nesmírná pracovitost a především osobní zaujetí a nasazení takřka při všem, co podnikal, zaujetí, jež dokázal přesvědčivě vtisknout i do stylu svých spisů. Byl nesporně mužem práce a činu, prací pro národ a pro církev, pro přetváření člověka k cíli, jímž nebylo nic menšího než harmonické soužití v napravené lidské komunitě, překonával rány osudu.

Komenského literární odkaz již při letném čtení nabízí dost příležitostí k téměř osobnímu seznámení s Janem Amosem. Poměrně rychle zjistíme jeho oblíbené autority a nuance v jeho vztazích k současným osobnostem a k duchovnímu dědictví starších epoch. K těm autoritám patří jistě např. Erasmus Rotterdamský, Francis Bacon, jeho herbornský učitel Johann Heinrich Alsted, v oblasti morální nesporně

Mistr Jan Hus. Jednoznačné nejsou Komenského vztahy např. k dědictví antické kultury, kterou na jedné straně odmítal, poněvadž byla pohanská, nemravná, a tudíž neměla právo nahrazovat „naši“ kulturu křesťanskou, na druhé straně oceňoval a i ve svém díle uplatňoval její kvality literární, blízké mu byly některé oblasti antické filozofie (např. platonismus, Seneca); sám s oblibou citoval verše právě těch podle něj nejnemravnějších autorů Plauta a Ovidia. Podobně si sám utvářel vztahy k osobnostem i učení reformace: osobně mu byl bližší M. Luther a patrně zejména Ph. Melancthon než J. Calvin, v náboženské praxi mu naopak byli bližší kalvinští reformovaní pro svou kázeň v náboženském životě. V některých otázkách věrouky však neváhal kritizovat oba hlavní reformační směry (např. v učení o predestinaci).

Poměrně snadno vycítíme, že mu právě to, co jej nejvíce proslavilo, nepřirostlo k srdci tak jako to, co mu leckdy škodilo už v jeho době i později. Slavné učebnice *Janua linguarum reserata* a *Orbis sensualium pictus* mu nepochybně přinesly i určité potěšení a uspokojení, ale veškeré své didaktické snažení pokládal za činnost vedlejší, do jisté míry i vnucenou. Patrně se s ní smířoval hlavně proto, že v ní viděl pomoc při výchově a vzdělávání, a to pomoc jak žákům, tak učitelům. Přesto sepsal o didaktických problémech stovky stran. Vedla jej k tomu jen snaha pomoci všem nešťastníkům, kteří byli nuceni zápolit ve školách s nedokonalými a odpuzujícími postupy při učení, jak si to pamatoval z vlastní zkušenosti? Nebo tu hrály roli i jeho dispozice a osobní zaujetí pro pořádání poznatků a vytváření systémů? Ve veškerém pedagogickém úsilí viděl – jistě správně – *prostředek* ke vzdělávání, ke kultivaci člověka, nikoliv nějaký konečný *cíl* svého působení. A jak jsme viděli, vzdělání hrálo klíčovou roli v nápravě lidských věcí.

Naopak Komenskému velmi záleželo na tom, aby došel uznání jako teolog a náboženský myslitel. V této oblasti se však tak výrazně neprosadil a pokud se v ní snažil uplatnit, narážel na nepochopení i na odpor. Se svou pansofií, v níž se při popisu světa snažil spojit a harmonizovat teologii s filozofií, měl zpočátku potíže i ve své vlastní církvi, se svou vírou v dobová proroctví narazil na důrazný odpor. Snahu o pansofický výklad (a nápravu) světa můžeme patrně pochopit snáze, i proto, že ji Komenský sám prosazoval a vysvětloval s úžasným zaujetím a velmi důkladně. Ale jak dospěl erudovaný teolog a filozof k víře v proroctví, která v náboženském rouše směřovala spíše do politiky? Sám prosazoval smysly, rozum a Boží zjevení v Písmu za zdroje poznání a důsledně prosazoval jejich komplementárnost. Věřil skutečně, že Boží zjevení neskončilo Novým zákonem a může pokračovat zrovna v těch prorocích, či spíše „prorocích“, kteří přišli do cesty právě jemu? Nebo se mu v tomto ohledu *přihodilo něco lidského* (jak se sám vyjadřuje při kritice druhých) a zcela obyčejně propadl nespolehlivým nadějím, které vzbuzovaly v tíživé situaci pobělohorských exulantů exaltované vize porážky habsburského panství? Šířil je nakonec i přesto, že skutečné události je ne vždy potvrzovaly.

Rodina

Málo toho můžeme říci o rodinném životě Komenského. Měl postupně tři manželky, dva synové z prvního manželství zemřeli v raném dětském věku, z druhého manželství měl tři dcery a syna. Přežil o několik málo měsíců svého zetě, do nějž a do jehož schopností vkládal velké naděje a jehož dovedl až do postavení seniora

Obelisk „Via lucis“
(Cesta světla; Ivan Theimer)
v Uherském Brodě
dole: detail s názvy
Komenského knih

Jednoty. V mládí věnoval Jan Amos své první manželce Magdaléně vřelou předmluvu k spisku *Přemýšlování o dokonalosti křesťanské* napsanou v odloučení, o němž ještě netušil, že bude definitivní – než se s ní mohl znovu sejít, podlehla Magdaléna morové epidemii. Ale žádný jeho další taktó osobně laděný projev neznáme. Co vyčteme z jeho korespondence o vztahu k synu Danielovi, vzbuzuje další otázky: jistě mu na něm záleželo, viděl v něm i svého pokračovatele, hodlal mu odkázat sbírku svých kázání, která však spolu s jeho knihovnou shořela v Lešně. Na druhé straně se sám nechtěl podílet na jeho vzdělávání. Opravdu na to neměl zrovna čas a považoval Amsterdam za místo, jež nedopřávalo klidu ke studiím? Nebo měl obavu z obtížnosti role rodiče jakožto učitele? Nebo v oblasti výchovy tíhl spíše k teorii než k praxi, kterou sám tak zdůrazňoval? Poslední možnost zní sice kacířsky, ale pro obraz Komenského trpělivě něco vysvětlujícího uprostřed malých dětí nemáme právě mnoho opor. Jistě učil, o učení i o malých dětech beze sporu hodně věděl, avšak zdá se, že učil spíše na gymnaziálním stupni, s menšími dětmi mohl přijít do styku kromě rodiny snad na počátku svého veřejného působení po tu krátkou dobu, kdy byl pověřen správou bratrského sboru ve Fulneku.

Rozpory nebo slabosti, jimž se jako člověk Jan Amos Komenský nevyhнул, mu na velikosti neubírají. Ta spočívá v jeho díle a v jeho přístupu k vlastní životní roli: tu plnil s příkladnou pracovitostí, s věrností přijatým zásadám a ideálům, s obdivem a úctou k moudrosti nastřádané v průběhu dějin lidstva, se stálým zřetelem k prospěchu své církve a svého národa, abychom jmenovali alespoň ty výraznější charakteristiky Komenského životních postojů, nakolik je lze z jeho díla vyčíst. S Komenským před námi stojí nejenom národní velikán – použijeme-li toho dnes

Pamětní deska na kapli s hrobem Komenského v Naardenu

Pamětní deska J. A. Komenského na domě Keizersgracht 123 v Amsterdamu

asi nepřilíš oblíbeného slova –, nýbrž také člověk s osobními problémy a duchovními zápasy. Povědomí o lidských stránkách jeho osobnosti nám Komenského může přiblížit a snad i posílit sympatie k němu a k jeho snahám vypořádat se s dobou a s postavením člověka v ní.

Z edic Komenského spisů:

J. A. Comenii Opera omnia – Dílo J. A. Komenského sv. 1. Praha 1969 atd.; *Veškeré spisy Jana Amosa Komenského*. 8 svazků. Brno 1910–1929; *Vybrané spisy Jana Amose Komenského* sv. 1–9. Praha 1958–1978; *Opera didactica omnia*. Praha 1957; *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica*. Praha 1966; *Obecná porada o nápravě věcí lidských*. Praha 1992; Patera, A. (ed.). *Jana Amosa Komenského Korrespondence*. Praha 1892; Kvačala, J. (ed.). *Korrespondence Jana Amosa Komenského*. Praha 1898 (sv. I). Praha 1902 (sv. II); Blekastad, M. (ed.). *Unbekannte Briefe des Comenius und seiner Freunde 1641–1661*. Ratingen-Kastellaun 1976.

V nakladatelství Academia dále vyšlo:

Informatorium školy mateřské. Praha 2007; *Předehra pansofie. Objasnění pansofických pokusů*. Praha 2010.

Z komeniologické literatury:

Bečková, M. *Jan Amos Komenský a Polsko*. Praha 1983; Blekastad, M. *Comenius. Versuch eines Umrisses von Leben, Werk und Schicksal des Jan Amos Komenský*. Oslo – Praha 1969; Čapková, D. *Myslitelsko-vedovatelský odkaz Jana Amose Komenského*. Praha 1987; Floss, P. *Labyrinth srdce a ráj světa. Obrazy doby, života a díla Jana Amose Komenského*. Praha 1992; Kopecký, J. – Patočka, J. – Kyrášek, J. *Jan Amos Komenský. Nástin života a díla*. Praha 1957; Kopecký, M. *Komenský jako umělec slova*. Brno 1992; Moutová, N. – Polišenský, J. *Komenský v Amsterdamu*. Praha 1970; Novák, J. V. – Hendrich, J. *Jan Amos Komenský. Jeho život a spisy*. Praha 1932; Nováková, J. *Čtvrt století nad Komenským*. Praha 1990; Palouš, R. *Komenského Boží svět*. Praha 1992; Patočka, J. *Komeniologické studie: soubor textů o J. A. Komenském*. Praha 1997 (Díl I), 1998 (Díl II), 2003 (Díl III); Polišenský, J. *Komenský, muž labyrintů a naděje*. Praha 1969; Rood, W. *Comenius and the Low Countries. Some Aspects of Life and Work of a Czech Exile in the Seventeenth Century*. Amsterdam – Praha – New York 1970; Schaller, K. *Die Pädagogik des Johann Amos Comenius und die Anfänge des pädagogischen Realismus im 17. Jahrhundert*. Heidelberg 1967; Škarka, A. *Jan Amos Komenský*. In: Hrabák, J. a kol. *Dějiny české literatury I. Starší česká literatura*. Praha 1959, s. 412–454.

Oddělení pro komeniologii a intelektuální dějiny raného novověku Filosofického ústavu Akademie věd ČR, v. v. i., věnuje soustavnou badatelskou a ediční péči životu a dílu J. A. Komenského. Pracovníci tohoto útvaru připravují souborné kritické vydání Komenského spisů v jazycích originálu: edici *J. A. Comenii Opera omnia – Dílo J. A. Komenského* vydává nakladatelství Academia, divize Střediska společných činností Akademie věd ČR, v. v. i., dosud vyšlo 18 svazků. Příležitostně vydávají pracovníci komeniologického oddělení také překlady Komenského děl do češtiny. Vedle souborné kritické edice vydává toto oddělení mezinárodní revui *Acta Comeniana*; výhradně v angličtině a dalších světových jazycích v ní vycházejí vědecké práce zaměřené jednak na život a dílo J. A. Komenského, jednak v souladu se zaměřením celého oddělení na dějiny myšlení raného novověku.

Badatelské aktivity oddělení se zaměřují na různé oblasti interpretace díla J. A. Komenského a jeho vztahů k ideovým předchůdcům, současným myslitelům nebo politickým a kulturním činitelům a v neposlední řadě i na působení myslitelského odkazu Komenského v následujících epochách až po současnost. Podporu těmto aktivitám poskytují získané projekty a granty; k nejvýznamnějším patří projekt *Cultures of Knowledge. Networking the Republic of Letters, 1550–1750* koordinovaný Oxfordskou univerzitou a finančně podporovaný Andrew W. Mellon Foundation, na němž se komeniologické oddělení podílí zpracováním odeslané a obdržené korespondence J. A. Komenského (<http://cofk.history.ox.ac.uk/>). Do pozdějších období směřuje projekt *Jan Amos Komenský jako místo paměti. Polyvalentní imaginace paměti a (re)konstruování kánonu*, který mapuje a interpretuje Komenského jako specifické místo paměti od osvícenství do konce 20. století v širokém rozpětí od vědeckého diskursu po nejrůznější formy literárních, výtvarných, profesních a jiných reprezentací. Nejnověji oddělení řeší spolu s týmy z Palackého Univerzity v Olomouci a Jihočeské Univerzity v Českých Budějovicích projekt na podporu excelence v základním výzkumu *Mezi renesancí a barokem: Filosofie a vědění v českých zemích a jejich širší evropský kontext*. Cílem projektu je propojit renesanční, druhoscholastická a komeniologická bádání a mapovat vztahy mezi filozofií, teologií, věděním a vědou a rovněž projevy literární kultury a učenecké komunikace v raném novověku v českém i evropském kontextu. Z ukončených projektů lze ještě zmínit souborné vydání komeniologických prací (včetně korespondence s komeniologií) Jana Patočky v rámci jeho *Sebraných spisů*, jež vydává nakladatelství OIKOYMENH.

Má-li člověk člověkem býti, něco uměti a rozuměti, učiti se musí: protože my již, na svět se rodiče, mysl s sebou jako prázdnou tabuli toliko [...] přinášíme, na níž nic psáno není, psáti se teprv, co potřeba, musí. [...] Potřeba vrchnostem vycvičenu býti: protože vrchnosti bez umění, moudrosti, správy, rozšafnosti co jsou než krávy bázanské vytlé? co než koní do vozu zapřežení, vozataje však, rozumu, nemající? Kdež jak se jede a veze, snadně souditi, a příkladové osvědčují. [...] Podobně poddaným, mají-li ne býti hloupí pod břemeny oslíkové aneb zase bůžní kopaví mezkové, než lidé rozumní [...] potřeba jich nejprv ku poslušnosti okrotiti a vycvičiti: ne kyjmi, kladami, kabáty, věžemi, ale rozumem: protože tvor rozumný jsou.

J. A. Komenský, *Didactica, to jest Umění umělého vyučování*, kap. VI

V EDICI VĚDA KOLEM NÁS PŘIPRAVUJEME:

Alena Fialová: **Proza po roce 1989**

Markéta Pravdová: **Jak se mluví mezi živly**

Petr Zacharov: **Milešovka**

DOSUD VYŠLO:

Kateřina Piorecká, Pavel Janáček: **Literárněvědná bohemistika a ÚČL**

Jiří Padevět: **Pochody a transporty smrti**

Markéta Pravdová: **Jazyková poradna**

Edice Věda kolem nás | Osobnosti
Jan Amos Komenský | Martin Steiner

Vydalo Středisko společných činností AV ČR, v. v. i.,
pro Filosofický ústav AV ČR, v. v. i., Jilská 1, 110 00 Praha 1.
Grafická úprava dle osnovy Jakuba Krče a sazba Serifa.
Technická redaktorka Monika Chomiaková. Odpovědná redaktorka
Petra Královcová. Vydání 1., 2015. Ediční číslo 11833.
Tisk **SERIFA**®, s. r. o., Jínonická 80, 158 00 Praha 5.

Další svazky získáte na:
www.vedakolemnas.cz | www.academiaknihy.cz | www.eknihy.academia.cz